

Турсуналиева А.А.

**ДИАЛОГДУН КЫРГЫЗ ЭПИКАЛЫК ЖАНРЫНДА
КОЛДОНУЛУШУ**

Турсуналиева А.А.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДИАЛОГА В КЫРГЫЗСКОМ
ЭПИЧЕСКОМ ЖАНРЕ**

А.А. Tursunaliyeva

USE OF DIALOGUE IN THE KYRGYZ EPIC GENRE

УДК: 801:82(575.2) (04)

Азыркы күндө адабият жаатында ар кыл темада ар түрдүү илимий иштер жазылып, адабият таануунун көптөгөн тарыхый, теориялык проблемалары такталып калган учур. Бирок, ошентсе да адабият жаатында канчалаган эмгектер жазылганы менен дагы изилдей турган иштер өтө арбын экендиги барыбызга маалым. Илимий макалада диалог жана анын көп түрдүүлүгү Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде, тагыраак айтканда “Саманчынын жолу” жана “Бетме бет” повесттери мисал катары алынып каралып чыкты. Ч.Айтматовдун чыгармаларында диалогду чеберчилик менен колдонуп, философиялык мазмун бергени, колдонуу стилинин өзгөчөлүгү, чыгармадагы аткарган орду, кызматы илимий негизде каралып, теориялык жактан жыйынтык чыгарылды. Өмүр менен өлүм, согуш жана тынчтык, жаштык жана карылык өңдүү бири-биринен жеңилгис түшүнүктөрдүн диалектикасы дагы бир жолу башкача бир ыкмада диалогдордун жардамы менен Айтматовдун чыгармасында жаңырып өтөт.

Негизги сөздөр: повесть, диалог, кыргыз адабияты, чеберчилик, адабият таануу, эпикалык жанр, көркөм сөз.

На сегодняшний день по литературному направлению сделано немало работ. Написаны научные труды по историческим, теоретическим проблемам по литературоведению. Тем не менее, сколько бы трудов не было, существуют немало неисследованных проблем. Одна из таких проблем «диалог», которая присутствует во всех литературных произведениях Чыңгыз Айтматова. В статье диалог и его многофункциональность рассматривается в таких произведениях как «Материнское поле», «Лицом к лицу». Непреодолимая диалектика идей, такие как жизнь и смерть, война и мир, молодость и старость с помощью диалога отразился в произведениях Ч. Айтматова. Выявлены функции диалога. Анализированы его философские аспекты и была пересмотрена в научной основе.

Ключевые слова: повесть, диалог, кыргызская литература, мастерство, литературоведение, эпический жанр, художественное слово.

At present time, great number of scientific work explored, and the literary branch widely develops in different directions. In my opinion, there are several unexplored papers in the literature. To this day, one of the actual work in Kyrgyz literature, is "Dialogue. In the article the dialogue and its multifunctionality is considered in the works of Ch. Aitmatov, namely the «Mother Earth», «Face to Face» was to take as an example. Brief information about the author and the function of the dialogue have been revised on a scientific basis. The irresistible dialectic of ideas, such as life and death, war and peace, youth and old age through dialogue was reflected in the works Ch. Aitmatova.

Key words: the story, dialogue, kyrgyz literature, craftsmanship, literature, epic genre, artistic expression.

Канчалаган кылымдарды карытып, миңдеген жылдарды артка таштап жашап келген кыргыз эли – байыртадан эле жамактатып ыр ырдап, жомок айткан, улуу сөздүн учугун улаган, даанышман калк. Мына ушул көркөм сөз муундан муунга өтүп сакталып келген элдик оозеки чыгармачылык, кыргыз адабиятынын көөнөрбөс, соолбос булагы болуп эсептелет.

Кайсыл гана элдин көркөм сөз өнөрүн албайлы үч текти сөзсүз өз ичине камтыйт – **лирикалык, эпикалык, жана драмалык.** Ооба, дүйнөнүн көптөгөн элдеринде лирикалык тектин өз ичине камтыган эмгек, сүйүү, философиялык, граждандык, каада – салт, үрп – адат, турмуштук лирикалык жанрларга ээ. Ал эми эпикалык текти – жомоктор, эпостор, мифтер, легендалар, тамсилдер сыяктуу жанрлар түзөт.

Ал эми эпикалык жанрдын бир бутагы болгон жомоктордо диалог кандайча калыптанып, эмне функция аткарып, кандай аспектиде колдонулганын карап көрсөк. Жомоктор кичинекей бөбөктөрдөн баштап чоңдорго чейинки бардык курактагыларга арналгандыктан сюжет жаш балдардын психологиясы кабыл алууга ыңгайлаштырылып, жөнөкөйлөштүрүлүп жазылат. Мына ушул кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында кеңири өнүккөн жомок жанрында диалог өзгөчө оорунду ээлейт. Ал эми диалогду изилдөөдө жогоруда айтылгандай (диалогдун теориясы боюнча лингвисттердин да, адабиятчылардын да көз карашы бир багыттуу) лингвистикалык аспектиде да, адабий негизде да кароого туура келет. Лингвистикалык жактан болгондо, диалогдун лексикасы, интонациясы, түзүлүшү жөнөкөйбү же татаалбы? Ал эми адабий багыттан болсо, маалыматтык диалогбу же сюжеттүүбү, деги эле диалог кандай кызмат аткарып турат деген суроолордун айланасында токтолобуз. Мисалы “Төштүк” жомогунун сюжетине анализ жүргүзүп көрөлү.

“Элеман төгөрөктүн төрт бурчун айланып кыдырып, эже – синдилүү тогуз кыз таппай айласы кетет. Акыры арып – ачып, чаалыгып – чарчап, аты ыргайдай, өзү торгойдой болгондо Орускан аттуу хандын шаарына кез келип, конок айттырып, анын үйүнө келип түшөт. Элеман илинип турган сегиз сөйкө-

нү көрүп, “аттин ай” деп бармагын тиштейт. Кайра ойлонуп үйдүн ичин тегерете караса, жүктүн бурчунда жалгыз сөйкө илинип турат. Аны көрө сала “бырс” эте күлүп жиберет. Элеманды байкап турган Орускандын алачыктай байбичеси “Аягымдан кир, ашымдан кыл таптыңбы; эмне күлдүң?” деп срады эле, анда бай: “Ээ байиче күлдү деп айып этпе, издегеним ушул жерден табылды. Менин да тогуз уулум бар, бир кишинин тогуз кызы болсо, алып берейин деп издеп жүргөм. Сегиз сөйкөнү көрүп, бирин таппай калып капаланып отурдум эле, дагы бир сөйкөнү көрүп ошого кубанып күлдүм. Сегиз кызыңызга сегиз уулум, балдарымдын кенжеси, Төштүк касиеттүү кул эле ага кичүү кызыңызды баш байлайын” деди” [1]. Бул текстти бир карап көрүп эле диалогду табуу кыйынга турат. Диалог грамматикалык негизде атайын өз орду менен берилбестен, тексттин ичине сиңип кеткенин көрөбүз. Диалогдо аңгемешелүүчүлөрдүн сөзү бүткөндө “деп”, “деди” деген сөздөр көп колдонулса тексттин көркөмдүүлүгүнө, усулдугуна, таасирдүүлүгүнө доо кетиши да мүмкүн.

Жомоктор реалдуу турмуштан алыстап, өзгөчө сыпатталып, жөнөкөй жигиттер эмес, сыйкырдуу баатырлар болсо, кыздары ай-пери болуп сүрөттөлүп, көбүнчө диалогдун жөнөкөй формасы жана сюжеттүү, баяндоо диалогу колдонулган.

Кыргыз элинде сулуу колукту издеп, ага нечен азап-тозок менен жетүү, жана күйөөсүн хандын каардуу тапшырмаларынан түрдүү айла менен куткаруу өндүү сюжеттик жомоктор арбын. Ошондой эле каардуу жоодон качканда түрдүү айбандын, предметтин кейпин кийип, аягында душманын жеңүү өндүү мазмундагы жомоктор да кеңири тараган. Маселен; Кереметтүү жөө жомоктордун катарын толуктап турган “Төштүк” жомогунун сюжетинен диалогдун ордун карап, ой жүгүртсөк. Эгер жомокту баштан аяк окуп көрсөк, окуя диалогдук негизде курулуп, диалогдун негизинде угуучу же окурман болуп жаткан окуянын жүрүшү менен таанышат. Мисалы; “Көч жүрүп отуруп намаздигер ченде бир чоң сууга келип жетет. Элеман: “Жүктү түшүрүп, өргөө көтөргүлө” - деп буюрат. Кенжекенин чый-пыйы чыгып: “Атакеме айт, ушул жерден өтүп барып өрүш алсын” деп киши жиберет. Элеман “Келбей жатып кепке сөзгө аралашканын кара” деп болбой коет. Кенжеке көзүнөн жашын чубуруп бирок айласы канча, алекси саатта өз өргөөсүн тиге салып, түтүн булатат. Элеман: “Кап ушул келинде бир касиет бар көрүнөт, сөзүн угуп койсом болмок экен, эми болоор болду” деп коюп жатып калды” [2].

Мындан ары да жомок ушундай тартипте уланып, окуянын сюжети өнүгүп кете берет. Жогоруда мисал келтирген тексттеги алгачкы бир гана сап автордун баяндоосу болбосо, калгандары Элеман менен Кенжекенин аңгемелешүүсүндөгү диалог жана сүйлөмдөрдү байланыштырып турган “деп”, “деген” диалогдук бирдик аркылуу курулат. Ал эми бул диа-

логдордон биз жөн эле эки адамдын сөзү эмес, Кенжекенин ой-жүгүртүп, акыл калчап иш жасаган, улууга ыйбаа кылган, жамандыкты алдын ала туйган акылман экенин таанып билебиз. Ал эми Элемандын диалогу кыргыз эли илгертеден каада-салт, ырым-жырымды бекем кармаган калк экенин, жаңы келген келин баш көтөрүп улуулардын ишине кийлигишпеси керек экенинен кабар берет. Ошондой эле Элемандын кийинки диалогунан ал келинин касиеттүү экенин сезип, анын сөзүн укпай койгонуна өкүнүп калганын көрөбүз. Мына ошондуктан жазуучу бул жерден сюжеттүү диалог, анын ичинен диалог чечмеленүүнү колдонгон. Бул жомокто да кереметтүү жөө жомокторго таандык касиеттери жер алдына кирүү, жезкемпирге жолугуу жана анын буйругун аткаруу сыяктуу элементтер да диалог аркылуу ачылат. Маселен: “Төштүк Чалкуйрукту минип, журтта калган өгөөнү көздөй жөнөдү. Ана-мына дегиче, ачып-көздү жумганча, журтка жакындап калды. Ошондо адамдан эстүү Чалкуйрук адамча сүйлөп: “Түп тулганын түбүндө бир кемпир ийик ийрип отурат. Мен ооз жарма үйрөнбөгөн тай болоюн, Сен алты жашаар бала болгун. Желмогуз кемпирге барганда “Ассалоом алейкум, эне киши!” – де, кемпир: “Алейкума салам алекси бала киши. Атаа балам, саламың болбосо саргартаар элем” – дейт. “Атаа эне, алигиң болбосо алсыратаар элем” – деп сен айт. “Энеке мына бу өгөчтү алып берчи, мингеним ооз жарма ылоо тай эле түшсөм аттана албайм, аттансам түшө албайм.” де. Кемпир: “Олтурсам тура албаган, турсам олтура албаган бир кемпир элем, өзүң түшүп ала кой” дейт. Ошондо мен боз коендой жапыз болоюн, сен бозкуштан илгир бол, кемпирдин жети башын ыргыга чаап, өгөөнү илип алсаң, бизге кудай бергени, аны албасаң бизди кудай урганы, Чалкуйрук үйрүн, сен үйүңдү көрбөйсүң” дейт [3].

Жомоктогу сюжеттин өнүгүшү диалогдук ыкмага муктаж экени көрүнүп турат. Тагыраак айтканда тексттин негизги өзөгүн түзгөн сюжеттик линия диалогдун негизинде гана өнүгүп отурат. Ал гана эмес алдыда боло турган окуя, негизги сюжет, жомоктун алдыдагы түйүнү, мына ушул диалогдон эле чечмеленип калат.

“Төштүк кемпирдин жанына барып айтышып туруп, алты башын кылыч менен кыя чапты” деген автордун сөзү менен жомок андан ары уланат. Демек, жогоруда баяндалган диалогдогу окуялардын аткарылышы кайрадан сүрөттөлбөйт. Төштүктүн желмогуз кемпирге келип учурашканы, андан өгөөнү алып берип коюусун суранганы чечмеленип жазылбайт. Анткени сюжеттин негизги мазмуну диалогдун ичине камтылып калган эле. Бул жерде автор сюжеттеги окуяны диалогдун негизинде ачып берүү менен диалог – чечмелөөнү колдонгон. Ошондой эле бул диалогдо белгилей кетчү нерсе, автор кереметтүү жомокторго таандык болгон жомоктордун бири айбанатка тил киргизип сүйлөткөн. Чалкуйрукту адам-

ча сүйлөтүп, адам менен жаныбарлардын сүйлөшүүсү менен аралаш диалогду колдонуп, тексттин сюжетин жандураак, балдардын жан дүйнөсүнө жакыныраак кылган. Мындай аралаш диалог окуянын кийинки өнүгүшүндө да кездешет. Алп кара куштун балдары, эне аюу, ак жолборс сыяктуу жаныбарларга да тил бүтүп, Төштүк менен диалог курат. Окуяны жеткиликтүү кылууда, кандайдыр бир ойду, маанини жаратууда каармандардын аңгемелешүүсү чоң роль ойнойт. Мына ошол каармандардын диалогу аркылуу биз каармандардын ал-абалынан кабар берген портреттик сүрөттөөлөр, пейзаждык көрүнүштөр, социалдык чөйрө, ошол кездеги кырдаалдар менен тааныша алабыз.

“Төштүк Айкулакты өлтүрүп, андан ары кетип бара жатса, жолдон бир адам жаасын чоюп, асманды карап турат. Төштүк келип, тигинден жөн жайын сурады эле, ал: “Көзгө атаар Маамыт деген менмин. Жер үстүнөн Элеман байдын Эр Төштүк азып, чарчап келатат дегенди угуп, аны жети жылы туу калган казды атып конок кылайын деген элем, мени жаздырып кое жаздадын” дейт. Анда Төштүк: “Ошол сен күткөн Элемандын Төштүгү менмин” дейт. Ал жерден тиги киши жети жылы туу калган казды атып түшүрүп конок кылат” [4] (Төштүк жомогу).

Бул диалогдо аңгемелешүүнүн жөнөкөй формасы менен Төштүктүн барктуу баатыр экенин ачып берип кетет. Анткени, жөн адамды жети жылы туу калган казды атып коноктобойт эле. Жомоктун сюжети мындан ары да Төштүктүн ар башка адамдарга жаныбарларга жолугушуусу жана алар менен болгон диалогунун негизинде өнүгүп, баш каармандын мүнөзү ачылып отурат.

Көбүнчө жомоктордо **диалог-баяндоо (диалог суроо-жооп)** кездешет. Анткени тексттеги окуянын сюжети диалогко курулган сыяктуу. Диалог-баяндоо менен жомоктун сюжетинин негизги өзөгү курулуп, уламдан улам мазмун тереңдеп отурат.

Жомоктордун дагы бир түрү болгон **айбандар жөнүндөгү жөө жомокторго** да токтолуп көрсөк; “Айбандар жөнүндөгү жөө жомоктор чыгыш доору жактан эң эски, байыртадан бери келе жаткан түркүмдөрдүн бири”. Жашоонун эң жөнөкөй түрлөрүн башынан кечирип жаткан коомдук өнүгүүнүн алгачкы баскычтарындагы адамдарга түрдүү айбандар менен көбүрөөк аралашууга туура келгендиктен алардын өзгөчөлүгүн, сырын, пайда – зыянын билүү зарылчылыгы зор болгон. Ошол шарттардагы өзү билгендер менен байкагандарын бири – бирине, жаштарга айтып берүү, түшүндүрүү аракеттеринен алгачкы айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктор пайда болгон.

«Ал эми айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктордо диалог башка жомоктордун түрүнө караганда кеңири колдонулат, окуянын негизги түйүнү жалаң диалог аркылуу чечилиши да кездешет» [5]. Чындыгында эле айбанаттар жөнүндө жөө жомокторду оку-

ганыбызда алгачкы бир эки сап баяндоо менен башталып, андан кийинки тексттин сюжети диалогдун негизинде өнүгүп, окуялар айбанаттардын сүйлөшүүсү менен уланат.

Диалогдун түзүлүшү көбүнчө чыгарманын авторунун өзүнүн баяндоосунун түзүлүшүнө байланыштуу. Бардык адабий жанрлардагы диалогдорду караганыбызды алардын ар түрдүү экенине көңүл бөлүнөт. Мисалы: Диалог – талаш-тартыш көбүнчө суроо-жооп түрүндө болсо, диалог – мүнөздөмө диалог сүрөттөөгө жакын.

Демек, кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармачылыгынын алгачкы түп башаттары болгон жомоктордогу диалогдун аткара турган орду кандай, теориялык жактан кандай диалогдор басымдуулук кылган? Деги эле, диалогдор кыргыз эл жомокторунда эмне кызмат аткарып, сюжетте кандай максатта колдонулат деген суроолорубузду жыйынтыктап айтсак. Окурмандарга маалым болгондой эле жомоктор балдар фольклоруна кирип, атайын кичинекей бөбөктөргө ылайыкталып айтылып калган. Ошондуктан жомоктун сюжети жөнөкөй түзүлүп, диалогдордун да жөнөкөй түрлөрү тандалып алынган. Көбүнчө **диалог суроо – жооп, диалог – баяндоо, аралаш диалог колдонулган.**

Ал эми мына ушул кыргыз элинин жашоо-шартын, каада салтын, социалдык коомдук турмушун чагылдырып келген фольклордук чыгармалардын ичинен эпикалык чыгармаларга жомоктордон баштап, миф, уламыш, легенда, айтыш дастандарды ичине камтып, эпосторго чейин келип такалат.

Ишибизде диалогдун эпикалык жанрында түп алуу башаттарын карап чыгууга аракет кылдык. Албетте, ар бир жанрды миф, уламыш, легенда, айтыш дастандарды өз өзүнчө карап чыксак илимий ишибиз дагы жемиштүү болмок. Бирок, бир параграф эмес, бир диссертациялык ишке түбү терең казынабыз болгон фольклор жанрындагы эпикалык чыгармаларды сыйдыруу мүмкүн эмес. Ошондуктан элдик жөө жомоктордон кийин, кыргыз элинин руханий байлыгы болгон эпостордогу диалогдун аткарган кызматын карап көрүүгө туура келди.

Чындыгында кыргыз эли байыртадан эле жөө жомоктон баштап, кенже жана көлөмдүү дастан, эпосторду айтуу менен ал оозеки түрүндө ооздон оозго көчүп келатканы талашсыз нерсе.

Эпосторду карап чыкканыбызда бул жанрдын үлгүлөрүндө диалогдун кызматы, өзгөчөлүгү негизинен окшош болгондуктан ар бир жанрдан бирден, эпикалык эпостон “Манасты”, кенже эпостордон “Кедейкан”, “Олжобай менен Кишимжанды” илимий ишибизге негиз катары алууну туура таптык.

Эпостордогу акыл кошуп, насаат айтуу, сез көрсөтүү, өкүнүү, капалануу, осуят айтуу, акылдашуу, наз көрсөтүү, ж.б. ушул сыяктуу каармандардын ал – абалын билдирген мүнөздөр сөзсүз түрдө пикир алышуу маалында диалогдун негизинде ачылат. Бир

гана өкүнүү, капалануу сыяктуу сырткы түзүлүшү жагынан монологго туура келген учурлар болот. Ошентсе да, жалпылай келгенде эпостордо мүнөздөрдүн көбү диалог аркылуу ачылганына илимий ишибизде күбө болобуз. Мисалы: “Кедейкан” кенже эпосундагы сүйлөшүү стилин карап көрө турган болсок, эпосто монологго караганда диалог тагыраак айтканда эки каармандын сүйлөшкөн кыска сөздөрү көбүрөөк кездешкен. Эпос адегенде өткөндөгү кыргыз элинин бир убактарда башынан өткөргөн оор турмушун кара сөз түрүндө баяндоо менен башталат. Деги эле эпостон кара сөз түрүндөгү текстти аз эле кездештирүүгө болот. Эпостогу негизги ой, идея мазмун, ыр түрүндө каармандардын сүйлөшүүсүнүн негизинде ачылып отурат. Казактардын тарыхый ырларын изилдеп жүргөн Б. Рахимов: “Реалдуу тарыхый эпостордо каармандардын иш-аракети көбүнчө диалог, монолог аралашканда гана жандуу болот” [6] деген.

«Кедейкан» эпосунун адабий теориялык, лексикалык жактан да карасак диалогсуз элестетүү мүмкүн эмес. Анткени, жогоруда белгилегендей эпостогу диалогдор сюжеттин негизги тирөөчү болуп турат. Ошондой эле эпостордогу диалогдор кайра-кайра кайталанган уйкаштыктардын негизинде бирде илептүү, бирде суроолуу сүйлөмдөр аркылуу берилет жана алар кандай болсо да каармандын ички оюу, психологиялык ал-абалы менен түздөн түз байланыштуу.

Эпос баяндоо кебине курулганы белгилүү. Илимий иштин жүрүшүндө байкалгандай баатырдык эпосторго караганда, лирикалык ашыктык эпостордо диалог дагы көбүрөөк кездешет. Анткени, кыз менен жигит бирде түшүндө көрүп бир – бирине ашык болсо, кээде бирөөлөрдүн сүрөттөөлөрү аркылуу же эрдиктерине гана ашык болуу. Ал эми бул окуялардын бардыгы диалогдун негизинде ишке ашат (**Олжобай менен Кишимжандан мисал**)

Тажеси Кишимжан
Айылдан чыга бергенде
Акырын басып чабыттап:
-Эжемден туулган жээним
Эсимден күн – түн кетпейсин
Сенсиң менин сүйөөрүм.
Эрдигин бар эсиң жок,
Сыртыңдан байкап жүрөмүн,
Гүлбадам кызыл ат
Күндө аркандап минесиң,
Көңүлүндө бир сөз жок,
Күйгөндү качан билесиң?
Айчыктуу күлүк кызыл ат
Айда аркандап минесиң,
Андып жүргөн душман көп
Аны качан билесиң?
Каргадайдан тең өскөн
Канча бир сөзгө кеңешкен,
Атка минип бастырып,
Алын кандай дебестен,
Саймасы жибек ак калпак

Оң чекеңе кийесин,
Оюңда эч бир санаа жок,
Олжобай качан билесиң?
Анда **Олжобай** мындай дейт:
-Кулжыгач байдын кумар көз, Кишим,
Кумарды жазчу ширин сөз Кишим,
Босого маңдай бото көз Кишим,
Моймолжуган аркар көз ширин.
Ак этиндин ысыгы
Арчалуу оттун табындай.
Сулуунун жөнү келишпейт,
Бермет шуру тагынбай.
Эр жигит жолу олобу,
Кез-кезде торго чалынбай.
Башкага бербейм мен сени
Жаным тирүү барында ай [7] (174-б.).

Типологиялык жактан бири бирине жакын эпостордо да диалогдун окшоштугу тагыраак айтканда, баатырдык эпостордо **мүнөздөмө, чечмелөө, талаш-тартыш диалогдору** кездешсе, турмуштук эпостордо **баяндоо, арыз-муң сезимдери камтылган диалогдор** да көбүрөөк кездешет. Ошондой эле диалогдор жалаң эле оң көрүнүштөрдө колдонулбастан терс, кастык мүнөздөргө да кызмат кылгат. Негизинен эпостордогу баш каармандардын аялдары сөзмөр, акылдуу, алдын ала көрө билген болот. Ал эми ушул мүнөздөр көбүнчө, пикир алышып, сүйлөшүү мезгилинде ачылат. Алардын жалпы психологиялык аракеттери эпосто байкалбаганы менен, ал диалогдун натыйжасында ишке ашат. Кээде ушул эле учурдун тескериси болуп калышы мүмкүн. Баш каармандын аялы сыртынан билинбегени менен акылы тайыз келген иши оорунсуз болот. Мындай тайкылык терс мүнөздү да алардын адамдарга карата жазаган мамилелеринен, пикир алышуу мезгилинде көрүнүп калат. Мисалы: Кыргыз элинин руханий туу чокусу болгон «Манас» эпосундагы Алманбеттин Карабөрк, Акылай менен болгон диалогунан эле алардын кандай аялзаты экени билинип калат. Мисалы: «Манас» эпосундан карап көрсөк,

“Жакып байдын үйүнөн
Эки келип Алманбет
Манасты таппай калыптыр.
Карабөрктөн кеп сурап,
Кайда кеткен деп сурап,
Карабөрк катын кеп айтат:
Кайда кеткен, билбедим,
Канышынын үйүндө
Жаткандыр төрөн деп айтат.
Каныш деген ким деди,
Какшыгын Алмаң билбеди.
Эми катын кеп айтат:
Эркесинин үйүндө
Жаткандыр төрөн деп айтат.
Эми Алманбет, билбеди,
Эрке деген ким деди.
Карабөрк шондо кеп айтат,
Катуу күлүп, бек айтат.
Көрө элек белең жеңенди,

Тиги канчандаган кара бет
 Шооруктун кызы Акылай
 Шоодураган капырай,
 Акылай сулуу дегенди?
 Анын үйүндөдүр деп
 Карабөрк айтты канча кеп.
 Күнүлүктүн зардабын,
 Какшыгын мага айтат деп,
 Алманбет ойлоп мындай кеп:
 Кыз күнүндө кыйлача
 Баатырлык кылган экен деп,
 Баатырлык менен балбандык
 Ургаачыга бекер деп,
 Чоң болгондо чоң сүйлөп,
 Чогоол өскөн экен деп.
 Акылайдын үйүнө
 Ал бойдон барып Алманбет
 Эшигинен сурады,
 Адам барбы мында деп.
 Олтурган төрдө Акылай
 Орунунан турбады,
 Ат менен адам чакырган
 Атың ким деп сурады.
 Эр Алманбет кеп айтып,
 Мен Алманбет деп айтып,
 Баатыр барбы мында деп,
 Бастырган жагын көрдүңбү?
 Сурарым ушул тыңда деп,
 Алманбет айтып акыры.
 Тышка чыгып жөн айтпай
 Ал Акылай катыны:
 Байбичеден чыга албай,
 Жаткандыр деп баатырың.
 Байбичеден баш булгап,
 Бастырмагы кыйын деп,
 Башта дагы бир жөндүү,
 Маа жолобойт быйыл деп
 Акылай жообун бергени.
 Болжолун көрүп Алманбет
 Азыр Манас баатырың
 Бойдок экен дегени” [8].

«Жакшы аял күйөөсүнүн жаманын жашырып, жакшысын чыгарат». Мына ушул диалогдон эле Карабөрк менен Акылайда аялзатына таандык жаман мүнөздөрдүн бири ич күүдүлүк, бири-бирин көрө албастык бар экенин байкайт. Ошондой эле Карабөрктүн кесе сүйлөп, чоогол өскөнүн баамдаса, Акылайдын үйдүн алдына жолоочу келип жатса да, сыртка чыгып «кир» деп сыйлаган аялдык сыпаалык жок аял экенин көрөт. Мына ошондо Алманбет эки аялым бар деп жүргөнү менен Манас бойдок турбайбы дейт. Бул текстте кимдир бирөөлөр тарабынан кандайдыр сүрөттөөлөр, каармандын мүнөзүн айтып берүүлөр болгон жок. Алманбеттин диалогунан эле кимдин кандай экени көрүнүп калат.

«Кедейкан» эпосунда сүрөттөө, баяндоо, сыпаттоо, пикир алышуу, сүйлөшүү (монолог, диалог) аралаш берилет. Бирок, эпосто баяндоо аз да, сүйлөшүү көбүрөөк десек болот.

Диалогдор каармандардын ички сезимдерин, кубаныч, кайгысын билдирет. Окурманга ар бир каармандын жан дүйнөсүн көрүп тургандай сезилет. Эпостун эң бир кызыктуу, манилүү жери – мына ушул диалогдор. Диалог – бул жансыз каармандарды тирилтип, жандандырып, көз алдыга элестетет. Эпосто узун ыр түрүндөгү диалогдор да көп кездешет башкача айтканда, эпос пикир алышууга, диалогдорго курулган. Окуя улам бир каарман-дардын кебинен улам баяндалат, окуя өсүп өнүгөт. Баяндоочу бир эки сүйлөм менен гана кара сөз түрүндө түшүндүрөт да, калгандары каармандардын сөзү:

“Эл тарады. Кедейкан ордосуна кайтты. Таң атты, берерге бирөө жок, аларга алтоо бар дегендей казынанын кабарын уккан эл аздап сап-сап болуп туруп калышты. Кедейкан ордуна туруп жайланып, көңүлү жай адатынча керилип басып келди да, убаласы боюнча казынасын калкка таратып бөлдүрүп бердиртип, элге айтып турганы:

Алтын, күмүш алгандар,
 Айбаты толук балбандар.
 Кан болуп такка минсем да,
 Калкыма айтар арман бар.
 Эртеңки күндө Азимкан
 Такты, тажым талашат.
 Алтын такты, алтын чен,
 Бу жыйылган көпчүлүк,
 Кимибизди каалашат.
 Азим тагым талашса,
 Кимибизге өтөсүң,
 Кимдик болор экенсиң,
 Кимибизди бозортуп,
 Жолго таштап кетесиң,
 Азим тагын талашса,
 Кимибизди шайлайсың.
 Кимибизди бозортуп,
 Жолго салып айдайсың
 Угуп көңүл тынчысын,
 Кимдин көөнүн жайлайсың [9] (ушул сыяктуу дагы текст уланат).

Сюжеттин башында диалог аркылуу чечмеленип калган окуя жомоктордо кайра кийин да баяндалбайт, ал эми жомоктогу диалогдордон айырмаланып эпосто биринчи сюжетте диалог аркылуу чечмеленген окуя экинчи сюжетте да **баяндоо-диалог** болуп кайталанат.

“Таксыр эгер уксаңыз мен сизге сырымды айтайын. Бир кезде мен да сиздей падыша элем. Ак эшен деген эшенибиз так, тажымды, бир куу Кедейге үч эле күндө өлөт, тагыңды бере тургун, үч күн болсо да өмүр сүрүп калсын деп алып берди, ал куу үч күндүн ичинде казынанын баарын элге чачып, элди айлантып алды. Өзүмдү өлүмгө кармады. Өлүмдөн катыным жана эки балам болуп качып чыктык. Кермисиндин талаасында ачкадан өлгөнү жатканыбызда кырк кербен келди да зайыбымды тартып кетишкен. Бир баламды карышкыр ала качкан, бир баламды начарлыгымдан сууга түшүрүп жибердим, өзүм сенделип бир байдын колунда жети жылдан бери малайлык кылып турдум. Бай аз күндөн бери малайлыктан

бошотуп, жакшылап кийим кийгизди. Мен сизге саламдашып, алы-дартымды айтууга келдим. Таксыр, жанагы суу куйган аялдын колундагы шакек менин аялымдын шакеги эле. Беш миң сомдук алтын менен бүткөн шакек эле, ошону көрүп, ээсим ооп кеткен экен, таксыр – деди Азимкан” [10].

Бул окуялар сюжеттин башында да толугу менен берилет, ал эми тексттин аягында кайрадан диалог аркылуу кыскача корутундулайт.

Баатырдык эпостордогу бир нече каармандардын катышуусу аркылуу (полилог) жүзөгө ашырылган диалог (аралаш) сюжеттин өнүгүүсүнө шарт түзүп, бул каармандардын бири-бирине болгон мамилелерин, карым-катнашын, кандайча чиеленип, кандайча өзгөрүп турганын окурманга ачып берет. Мисалы: Манас баатырдын ата энеси менен коштошуп жаткандагы биринин сөзүнө экинчиси улап турганы окуянын көркөмдүгүн арттырат, алардын баатырга карата айткан акыл-насаат, коштошуулары диалог аркылуу даана берилет.

Каармандын ички жан-дүйнөсүн терең ачкан көркөм компонент болгон диалог, ошо кездеги өмүр чындыгын, баатырдык коомдогу ролун, анын сырткы түзүлүшүн да, ички психологиялык дүйнөсүн, сезимин, кулк-мүнөзүндөгү өзгөчөлүктөрүн да чегине жеткизип, чеберчилик менен баяндалгандыгы айкын көрүнөт. Мындай суроо-жооп түрүндө келген диалогдун эмоциялуу болуусу каармандар өз кептери аркылуу өзүн өзү ичкериден ачып жаткандыгы. Диалог аркылуу каармандар айтуучунун же жазуучунун жардамысыз эле өздөрүн ачып жаткандай болушу чыгарманын ынанымдуулук, далилдүүдүк сапатын арттырып эмоционалдык экспрессивдүүлүгүн күчөтөт.

Эпостордогу элдин адабий тилинин лексикасын, туруктуу сөз түркүмдөрүн, тил байлыгын чебер пайдалануу аркылуу чыгарманы көркөмдөө максатына жеткизилгени, көбүнчө диалог тагыраак айтканда каармандын оозеки сүйлөшүүсү аркылуу жүзөгө ашаары тексттер аркылуу далилденди десек болот.

Баатырдык эпостордогу **айтыш-диалогдор** аркылуу окуяны өнүктүрүүдө, каармандын сөз чеберчилиги, сүйлөө өзгөчөлүгү менен берүү ж.б. ушул сыяктуу композициялык түзүлүштөр сюжетти жандураак абалга алып келет. Эпосто баяндоо учурунда тикелей текстен башка да угуучу жана манас айтып жаткан бирөө бар экенин унутпашыбыз керек. Буларсыз эпостун жаралышы мүмкүн эмес. Үч жактуу байланыштын болушу өзү – эпоско кандай таасир берет, угуучу эмне кызмат аткарат, айтуучунун көрсөткүчү эмнени түшүндүрөт деген суроолорду туудурат.

Илимий иште эпостогу тындоочу менен сүйлөөчүнүн арасындагы байланыштын т.а. диалогдун катмардык биздин түшүнүгүбүздөгү каармандарды сүйлөтүү ыгынан тышкары да чоң өзгөчөлүгү бар экендигин айтууга болот. Манасчылардын эпостогу диалогду өз деңгээлинде сүйлөтүү өзгөчөлүгү көбүнчө аткаруучулук чеберчилигине байланыштуу экени, жада калса угуучунун дитин, ыкласын, ой-санаасын ойготуу, сезимине түрткү болуу да жогоруда сөз кылган үч точкага байланыштуу десек болот.

Адабияттар:

1. Эл Адабияты сериясы. Балдар фольклору. - Б., 1998.
2. Эл Адабияты сериясы. Балдар фольклору. - Б., 1998. 168-бет.
3. Эл Адабияты сериясы. Балдар фольклору. - Б., 1998. 171-бет.
4. Эл Адабияты сериясы. Балдар фольклору. - Б., 1998. 172-бет.
5. Кыргыз адабиятынын тарыхы. - Б., 2002, 497-бет.
6. Адиева П.М., Казак фольклорундагы диалогдун көркөм кызматы.
7. Эл адабияты сериясы. Кишимжан менен Кедейкан. - Б., 1998.
8. Манас Каралаевдин вариантында. - Ф., 1988. - 65-бет.
9. Эл адабияты сериясы. Кедейкан, Олжобай менен Кишимжан. - Б., 1997, 82-бет.
10. Эл адабияты сериясы Кедейкан, Олжобай менен Кишимжан. - Б., 1997. - 141-бет.

Рецензент: д.филол.н. Кадырманбетова А.К.